

FEMINIZACIJA MIGRACIJA?

Mirjana MOROKVAŠIĆ *

Žene su uvek učestvovalе u migracijama, ali različito, zavisno od zemlje porekla, situacije na tržištu rada, migracione politike zemalja imigracije. Njihovo prisustvo međutim nije uvek bilo vidljivo niti je privlačilo toliku pažnju kao danas kada naglo i veliko interesovanje za žene i rod u migracijama čak prevazilazi okvire migracionih i rodnih studija. Šta se to desilo, otkuda toliko interesovanje u poslednje vreme, dok je do pre nekoliko godina tema bila marginalna, u senci "malestream-a" – dakle migracije kao fenomena koji se odnosi na geografsku pokretljivost muškaraca dok žene prate, slede ili ostaju kod kuće i ne igraju ulogu kao prave protagonistkinje migracija? Ovaj tekst se kritički osvrće na pojam feminizacije u migracijama i ukazuje na to da feminizacija (tj. u prvom redu brožčano povećanje žena u odnosu na muškarce migrante, ali i navodna promena u kvalitetu migracionih tokova) krije velike varijacije uslovljene stepenom razvoja zemlje imigracije, stepenom zrelosti migracija i poreklom migranata. U nekim migracionim grupama muškarci su se kretali kao prethodnici i postepenom feminizacijom dolazi najčešće do uravnoteženog odnosa migranata i migrantkinja. Tamo gde su žene naprotiv krenule prve, ili gde su bile u većini, vremenom može doći do obrnutog procesa – maskulinizacije. Zato neki autori s pravom predlažu da se upotrebljava izraz "rodna tranzicija". Razloge za povećanu vidljivost i interesovanje za žene u migracijama i odnedavno za rodne aspekte migracija treba tražiti drugde: u obnovi teorijskih perspektiva kako u migracijskim tako i u rodnim studijama, kao i nekim aspektima konteksta u kome je do te obnove postepeno došlo.

Ključne reči: žene, migracije, rod, feminizacija, rodna tranzicija

Uvod

Živimo u svetu koji je sve više i više povezan. Instantnost, blizina koja iz toga proizilazi – bilo da je realna ili virtuelna – stvara ili pospešuje želju za kretanjem. Ta je želja, međutim, teško ostvarljiva za ogromnu većinu stanovnika planete: iako mediji i političari stvaraju utisak da će zapadni svet biti preplavljen masama iz siromašnih zemalja, a specijalisti to donekle legitimiraju govoreći o "eri migracija" (Castles i Miller, 1993), migranti čine tek negde oko 3% stanovništva planete. Istina broj migranata raste nešto bržim tempom od porasta ukupnog stanovništva, međutim prepreke su, kako u zemljama porekla tako i u zemljama imigracije, teško premostive, tako da

* Centre National de la Recherche Scientifique (CNRS) Institut des Sciences sociales du Politique (ISP), Nanterre, Francuska.

je prostorna pokretljivost, dostupna onima koji raspolažu finansijskim i socijalnim kapitalom, postala jedan od glavnih faktora društvene pokretljivosti i stratifikacije (Bauman, 1998). Dok je ranije, paradigmatična figura migranta dugo bio muškarac koji odlazi na rad u industriju ili građevinarstvo, danas su i žene postale vidljivije u mnogim migracionim tokovima. U nekim privrednim sektorima koji ne mogu da opstanu bez zapošljavanja stranaca, ženama je čak lakše da dobiju posao: to su razne uslužne delatnosti, zdravstvo, neki poslovi u poljoprivredi. *Feminizacija* migracija je danas pojam koji je postao nezaobilazan kad je reč o globalizaciji i migraciji (Castles i Miller, 1993). Misli se na porast broja žena u odnosu na muškarce migrante: tako, na primer, među migrantima sa Filipana žene čine čak 70% ukupnih migranata (Le Espiritu, 2005; Shinozaki, 2003), među migrantima iz mnogih istočnoevropskih zemalja migrantkinje su nekuput čak u dvotrećinskoj većini (Dietz, 2003; Morokvasic-Müller, 2002).

Ideja o feminizaciji migracija ostavlja međutim utisak da se radi o novom trendu koji je u poslednje vreme naglo i radikalno izmenio ne samo rodnu ravnotežu u migracionim tokovima nego i kvalitet tih tokova: u diskursu o feminizaciji žene su sve više nezavisni protagonisti migracija, idu u potragu za poslom, često kao hranioci porodica. Dakle feminizacija je navodno praćena i oblicima migracija koje odudaraju od uobičajene stereotipne figure migrantkinje, 'koja sledi muža i kreće se u okviru porodičnih migracija'. Iz Indijske države Kerale uglavnom odlaze mlade žene, i to kao bolničarke u zemlje Persijskog zaliva ili u SAD, a njima se tek kasnije pridružuju muževi (Percot, 2005); poljoprivrednici u Andaluziji za period berbi jagoda posebno traže upravo udate žene, pogotovo ako su majke: njihove porodice koje ostaju u Maroku su garancija da se privremeni boravak uslovljen sezonskim radom neće ustaliti (Morice i Potot, 2010; Arab, 2009).

Budući da je, kako na istraživačkom polju na području migracija, tako i u migracionim politikama, poslednjih godina poraslo interesovanje za žene i rodne aspekte migracionih tokova, to se automatski dovodi u vezu, i objašnjava feminizacijom. Naime, autori se često, da bi na neki način legitimisali svoje interesovanje za jednu, do skora, marginalnu problematiku, implicitno osvrću na feminizaciju, pominjući nekadašnje migracije kao "isključivo muške", za razliku od savremenih koje to više nisu. Claude Zaidman (2003) izričito pominje noviji trend feminizacije u uvodu zbornika posvećenog rodnom aspektima migracija, jednom od prvih u Francuskoj u okviru ženskih/rodnih studija. Paola Tabet (2004: 134-135) piše da su "od nedavno transkontinentalne migracije žena, koje migriraju da bi radile, preokrenule dosadašnji trend migracija koje su bile pretežno ili gotovo

potpuno muške" (prevod autora).¹ Arlie Hochschild (2010) tvrdi da danas žene idu da rade dok su ranije išle porodično, na šta ukazuju i komentari podataka o rodno specifičnim migracionim tokovima u SAD-u u 20. veku: žene su uglavnom odlazile posle muškaraca, kao porodice (Houstoun et al., 1984). Mnoge ankete na većim uzorcima pokazuju, međutim, da je to i danas tako: u Francusku u okviru novijih migracija žene i dalje najviše dolaze većinom kao "članovi porodica" (Beck, 2007). A samu ideju o opštoj feminizaciji neki demografi već odavno dovode u pitanje (Zlotnik, 1995; 2003). Dok se u određenim migracionim tokovima radi zaista o feminizaciji, pitanje je da li je moguće, i u koju svrhu, govoriti uopšteno o tom trendu.

Migracija i prostorna pokretljivost imaju drugo značenje za žene nego za muškarce samim tim što se od žena oduvek očekivalo da čuvaju ognjište, dok su muškarci odlazili u rat, na rad „trbuhom za kruhom“. I danas iz nekih zemalja odlazi samo malo žena (1% iz Bangladeša), među Alžircima u Francuskoj žene su zaista bile u manjini, takođe među nekim grupama iz frankofonske Afrike (Mali, Togo). Međutim, one su uvek bile prisutne u migracijama, samo različito i zavisno od zemlje porekla, situacije na tržištu rada, ali njihovo prisustvo nije uvek bilo vidljivo niti je privlačilo toliku pažnju kao danas.

U ovom tekstu biće reči o vezi između feminizacije i vidljivosti žena u migracijama. Kako objasniti toliko interesovanje koje čak prevazilazi okvire migracionih i rodnih studija – radi se o medijima, filmu, politici. Da li to može da se objasni tzv. feminizacijom migracija, koja je u poslednje vreme postala *conventional wisdom* ili neka vrsta opšte prihvaćene istine, i u čemu se ona zapravo sastoji? Ako se pod feminizacijom podrazumeva tendencija povećanja udela žena u migracionim tokovima, da li se radi o novom trendu, da li je ona karakteristična za sve migracije? Da li je, osim toga, došlo i do kvalitativnih promena, pa je profil migrantkinja danas više "radni" nego porodični, što čini migracije žena vidljivijim i dostojnijim interesovanja?

Povećana vidljivost i interesovanje

Problematika koja povezuje rod i žene sa pitanjima migracija je, sve do skora, bila na marginama kako ženskih i rodnih studija, tako i onih koje se bave migracijama. Međutim, danas je u svim velikim univerzitetskim centrima impresivan broj publikacija, tematskih brojeva vodećih časopisa,

¹ "... ces dernières années, les migrations transcontinentales des femmes – femmes de diverses provenances et ayant des objectifs de travail variés – ont inversé le modèle migratoire qui, jusqu'à une date récente, était à forte (voire quasi totale) prévalence masculine."

doktorskih teza, seminara, konferencija, doktorskih studija, katedri i letnjih kurseva na temu *migracije i rod*. Daleko smo od vremena kada je za kratko vreme bilo moguće upoznati se sa literaturom na tu temu, jer toga nije bilo mnogo. Specijalni broj vodećeg časopisa *International Migration Review* o ženama u migraciji iz 1984. godine i njegov uvodni članak pod naslovom "Birds of passage are also women" je pre četvrt veka bio izuzetak u kontekstu u kome su žene u migracijama bile nevidljive ili smatrane sekundarnim pratiljama u tokovima čiji su protagonisti muškarci.² On se i danas smatra prekretnicom. Za razliku od tog vremena, u prvoj deceniji 21. veka većina vodećih časopisa, bilo iz oblasti o migracijama ili rodnih studija, posvetila je jedan ili više tematskih brojeva ženama odnosno rodu u migracijama: *REMI (Revue européenne des migrations internationales)* – 2005. godine³ (Catarino i Morokvasic, 2005), *Nouvelles Questions Féministes* – 2007, *Feminist Review* – 2004, *International Migration Review* – 2006, *Asian and Pacific Migration Journal* – 2003, da pomenemo samo neke od najvažnijih. Vodeći časopisi društvenih nauka takođe se otvaraju temama koje su samo pre par decenija bile za njih nepojmljive, a koje se direktno ili indirektno tiču teme migracije i roda, kao što je, na primer, prostitucija (Darley, 2007; Lieber i Levy, 2009).

Što se političkih aktera tiče, dok je ranije⁴ interesovanje za žene migrantkinje bilo ograničeno na krug socijalnih radnika i njihovih uglavnom lokalnih institucija, sada su to organizacije na međunarodnom nivou kao što su Svetska banka, OECD, Međunarodna organizacija rada, Ujedinjene nacije⁵, Međunarodna organizacija za migracije (IOM), Evropska komisija itd. Za EWL (Evropski ženski lobi – European Women's Lobby), koji do skora nije bio čuo za migrantkinje, te žene su odjednom postale prioritet. Naročito Svetska banka, u okviru problematike *migracije i razvoj*, posvećuje posebnu pažnju ženama, koje u pojedinim novijim trendovima predstavljaju većinu migranata, što znači i glavne aktore deviznih doznaka. To je u velikom kontrastu sa situacijom iz 1960-ih i 1970-ih godina kada je uloga žena u razvoju bila u senci⁶ ili čak javno dovođena u pitanje.⁷ Da Svetskoj banci

² Kao i mnoge druge vodeće publikacije na temu migracija sedamdesetih i osamdesetih godina, "Birds of passage" (Piore, 1979), koji je inspirisao naslov mog uvodnog članka u *International Migration Review*, je govorio o migracijama u muškom rodu – o ženama nije bilo ni reči.

³ <http://remi.revues.org/index1998.html>

⁴ Mislimo na 1970-e i 1980-e godine, kada je mali broj istraživačica počeo da se bavi tim pitanjem, dok je *mainstream* još uvek bio *malestream*.

⁵ Dovoljno je pogledati virtuelnu biblioteku UN (<http://www.un-instraw.org/grvc/library>)

⁶ Ester Boserup (1970) je među prvima skrenula pažnju na značaj žena za razvoj pojedinih zemalja.

nije u prvom planu razvoj zemalja koje izvoze radnu snagu vidi se na primeru Filipina. To je država gde žene čine većinu migranata, a čiju politiku obrazovanja vezanog za izvoz radne snage Svetska banka ističe kao model. Naime, Filipini obučavaju kvalifikovanu žensku radnu snagu, pogotovo u zdravstvenom sektoru, po američkim obrazovnim programima, gde se kasnije, većina tih žena i zaposli (Morisson et al., 2007).

Feminizacija migracija?

Šta se to desilo, otkuda toliko interesovanje u poslednje vreme, dok je do pre nekoliko godina tema bila marginalna, u senci "malestream-a" – dakle migracije kao fenomena koji se odnosi na prostornu pokretljivost muškaraca dok žene prate, slede ili ostaju kod kuće i ne igraju ulogu kao prave protagonistkinje migracija? Da li možemo naći odgovor u feminizaciji migracionih tokova? Pogledajmo najpre savremene tokove na koje se današnji istraživači najčešće pozivaju. Razmotrićemo i kvantitativni, a potom i neke dimenzije kvalitativnog aspekta feminizacije.

Tabela 1.

**Udeo migrantkinja u ukupnom broju međunarodnih migranata (%).
Svet, 1960-2000, po velikim regijama**

Regije	1960	1970	1980	1990	2000
Svet	46,6	47,2	47,4	47,9	48,8
<i>Razvijene regije</i>	47,9	48,2	49,4	50,8	50,9
<i>Manje razvijene regije</i>	45,7	46,3	45,5	44,7	45,7
Evropa	48,5	48,0	48,5	51,7	52,4
Severna Amerika	49,8	51,1	52,6	51,0	51,0
Okeanija	44,4	46,5	47,9	49,1	50,5
Severna Afrika	49,5	47,7	45,8	44,9	42,8
Supsaharska Afrika	40,6	42,1	43,8	46,0	47,2
Južna Azija	46,3	46,9	45,9	44,4	44,4
Istočna i Jugoistična Azija	46,1	47,6	47,0	48,5	50,1
Zapadna Azija	45,2	46,6	47,2	47,9	48,3
Karibi	45,3	46,1	46,5	47,7	48,9
Latinska Amerika	44,7	46,9	48,4	50,2	50,5

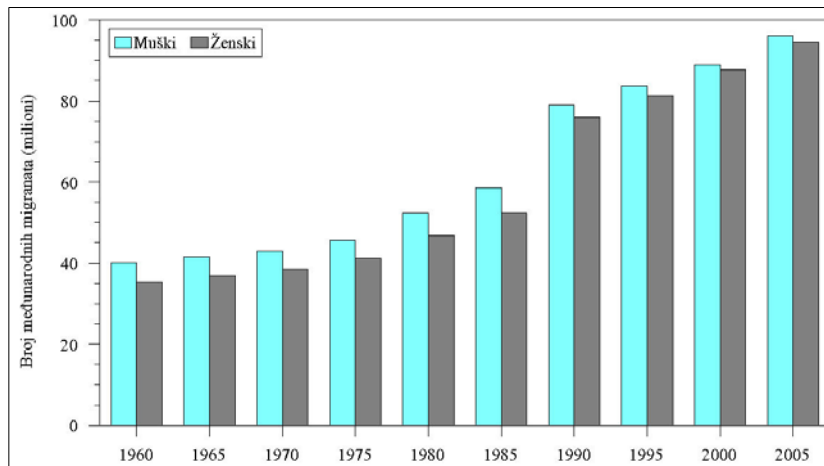
Izvor: Statistike UN prema Zlotnik (2003).

⁷ Na sastanku OECD-a u Parizu (1974) na temu migracije i razvoj, jedan od vodećih eksperata je doveo u pitanje ulogu žena migrantkinja u razvoju (Morokvasic, 2008).

Statistički podaci Ujedinjenih nacija, koji se odnose na period od četiri decenije (od 1960. do 2000), ukazuju na povećanje migrantske populacije, koja raste brže nego ukupno svetsko stanovništvo, i to zahvaljujući povećanju broja žena.

Međutim ne radi se o brzom i spektakularnom porastu. Već 1960. godine, dakle početkom gastarbajterskog perioda, koji je i tada i danas karakterisan kao period kada su migracije bile "samo ili izrazito muške" – žene su predstavljale 46,6% migranata u svetu, a u Evropi ih je tada bilo već 48,5% (danas ih je više od 50%). Ako se ograničimo na samo te četiri decenije s kraja 20. veka, vidimo da trend feminizacije ne postoji svuda i da je, tamo gde postoji, postepen. Tako je, na primer, u Severnoj Africi i u Južnoj Aziji trend obrnut. Karakterističan je za razvijene regije, dok u manje razvijenim udeo žena migranata je već decenijama stabilizovan na oko 45%.

Grafikon 1.
Broj međunarodnih migranata po polu. Svet, 1960-2005.

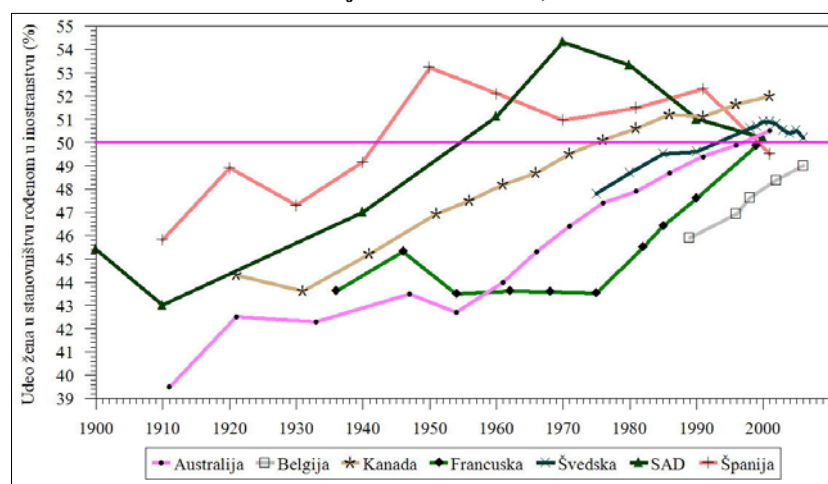
Izvor: UN Population Division, *Trends in Total Migrant Stock: The 2005 Revision* (prema: Martin, 2007).

Ako pogledamo promene tokom dužeg perioda, tokom celog 20. veka u nekoliko zemalja imigracije, videćemo da je trend feminizacije neravnomeran i da čak feminizacije nema u određenom periodu. Na grafikonu 2 vidi se da žene, kojih je početkom veka bilo nešto više od 40%, zaista tokom prve polovine 20. veka sve više učestvuju u migracijama. One su čak sredinom 20. veka u većini u Španiji i SAD-u. Kasnije, njihov broj u tim zemljama opada, dakle nema feminizacije, već dolazi do "maskulinizacije". Kao što ćemo videti, razlozi za to su različiti u SAD-u,

koja je tradicionalna zemlja imigracije, u odnosu na one koji važe za Španiju, koja je doskora bila zemlja emigracije i tek nedavno postala zemlja imigracije.

Grafikon 2.

**Udeo žena u ukupnom stanovništvu rođenom u inostranstvu.
Odabrane zemlje članice OECD-a, 1960-2006.**

Izvor: Podaci OECD-a (prema: Dumont, Martin i Spielvogel, 2007).

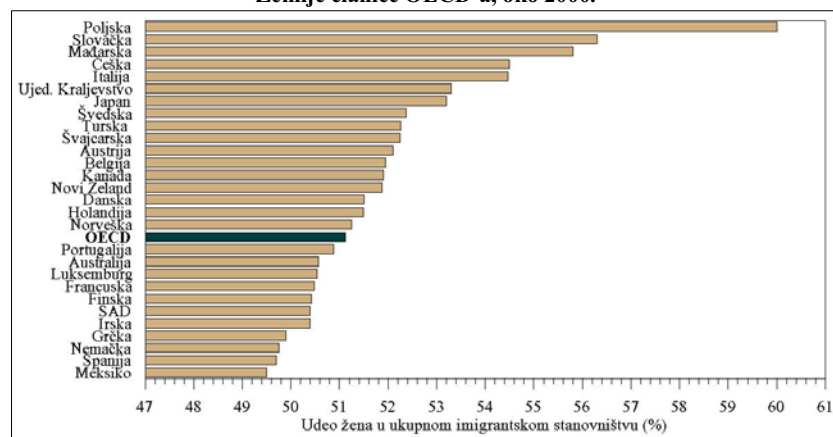
Napomena: Podaci za Belgiju i Švedsku se odnose na strance, a ne na stanovništvo rođeno u inostranstvu.

Oko 2000. godine u zemljama predstavljenim na grafikonu 2 broj muškaraca i žena je u ravnoteži. Grafikon 3 On prikazuje stanje u zemljama članicama OECD-a i još jednom potvrđuje da u velikoj većini razvijenih zemalja žene čine više od polovine međunarodnih migranata. A među novim članicama Evropske unije, njihov deo doseže 60% ili je blizu tog procenta. Za Evropu se, za razliku od Severne Amerike, može reći da se radi o relativno novijem fenomenu koji je jače izražen kod nekih novih zemalja imigracije sa juga i istoka kontinenta, i onih zemalja stare Evrope prema kojima se orijentišu veoma feminizirane migracije iz centralne i istočne Evrope (a to su Ujedinjeno kraljevstvo, Austrija, Italija).

U pogledu udela žena u ukupnom imigrantskom stanovništvu postoji jasna regionalna diskrepanca i to naročito između razvijenog i ostalog dela sveta. Ne radi se svuda o ravnomernom trendu: feminizacija se odnosi uglavnom na razvijeni deo sveta, a takođe i krivulja za svet kao celinu prati taj trend. Istovremeno, u zemljama u razvoju proporcija žena migrantkinja stagnira na ispod 45%, što znači da, globalno uzev, *nema feminizacije migracija*. Drugim rečima, migracioni tokovi u kojima su žene u većini orijentisani su

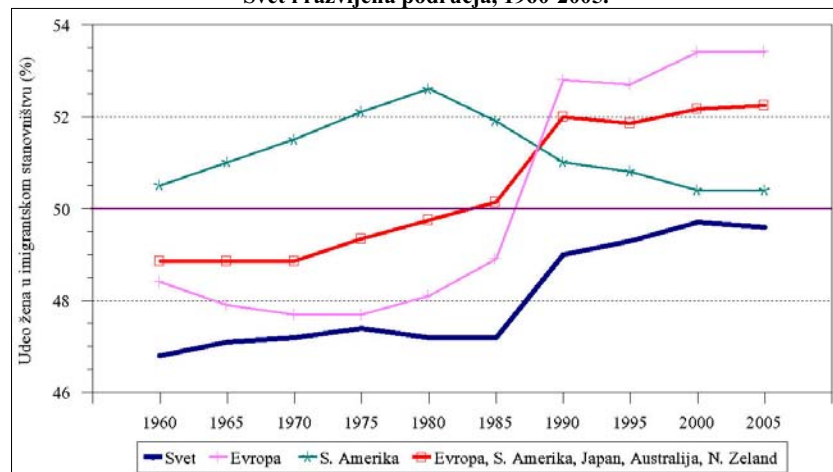
na razvijene zemlje (Evropa, Severna Amerika, Japan, Australija i Novi Zeland). Ali, i tamo postoje i razlike –dok su u Severnoj Americi migracije odavno bile žensko većinske, u Evropi je trend novijeg datuma.

Grafikon 3.
Udeo žena u ukupnom imigrantskom stanovništvu.
Zemlje članice OECD-a, oko 2000.

Izvor: Podaci OECD-a (prema: Dumont, Martin i Spielvogel, 2007).

Grafikon 4.
Udeo žena u ukupnom imigrantskom stanovništvu.
Svet i razvijena područja, 1960-2005.

Izvor: UN Population Division, *Trends in Total Migrant Stock: The 2005 Revision* (prema: Dumont, Martin i Spielvogel, 2007).

Žene se ne kreću prema zemljama u razvoju nego iz njih odlaze i to pogotovo ako imaju visoko obrazovanje. Iz tabele 2 vidimo da su migracione stope, uopšte uzev, više ukoliko su migranti obrazovaniji, što se i podrazumeva s obzirom na humani i socijalni kapital kojim oni raspolažu i koji ih čini mobilnijim u poređenju sa onima koji su manje obrazovani.

Tabela 2.
Prosečne emigracione stope (%) lica sa osnovnim i visokim obrazovanjem,
po polu i regijama, oko 2000. godine

Regije	Osnovno obrazovanje		Visoko obrazovanje	
	Žene	Muškarci	Žene	Muškarci
Afrika	0,9	1,0	27,7	17,1
Azija	0,9	0,9	7,3	6,1
Evropa	6,5	6,4	10,4	9,9
Severna Amerika	2,1	1,6	3,5	4,1
Latinska Amerika	6,6	6,5	21,1	17,9
Okeanija	8,5	7,0	23,8	16,5

Izvor: Podaci OECD-a (prema: Dumont, Martin i Spielvogel, 2007).

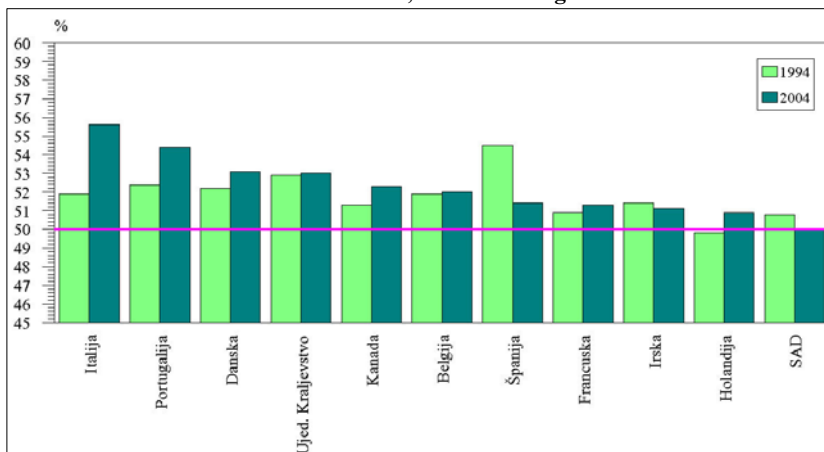
U Evropi i Severnoj Americi visoko obrazovani imaju nešto veću šansu da budu prostorno pokretljivi u odnosu na lica sa osnovnim obrazovanjem, a razlike između žena i muškaraca su minimalne. U ostalim delovima sveta razlike između stopa emigracije manje obrazovanih i visoko obrazovanih su ogromne: u Africi je prosečna stopa emigracije 30 puta viša kod univerzitetski obrazovanih žena nego kod neobrazovanih, u Aziji je sedam puta viša, u državama Okeanije je četiri puta, a u Latinskoj Americi tri puta viša. Te razlike su dakle rodno specifične i mnogo su više izražene kod žena nego kod muškaraca, što ukazuje da je potencijal odliva visoko obrazovanih iz nerazvijenih područja veći nego iz razvijenih zemalja, a pogotovo kod žena.

Podaci za pojedine razvijene zemlje, koje su istovremeno i zemlje imigracije, potvrđuju da je kod njihovog imigrantskog stanovništva povećano prisustvo žena. Na osnovu grafikona 5 može se porediti stanje u desetak zemalja članica OECD-a u 1994. i 2004. godini. U većini zemalja, žene su već 1994. predstavljale više od polovine imigrantskog stanovništva, a 2004. godine one nisu u većini samo u tri zemlje, SAD-u, Španiji i Irskoj. U njima nema feminizacije migracija, već je naprotiv manje učešće žena nego 1994. godine. Situacija u SAD-u se može objasniti time što je već ranije došlo do tzv. rodne tranzicije (*gender transistion*), tako da *sex ratio* ponovo postaje uravnotežen (Gabaccia i Zannoni, 2010). Naime, žene su u toj zemlji već od 1930-ih godina bile u većini (55% ukupnog broja imigranata), a njihov udeo je 1940. dosegao 61%, da bi 1970-ih ponovo

opado i to do nivoa od 53% (Houstoun et al. 1984: 951). Autori ukazuju na mnogobrojne razloge povećanje broja žena s početka 20. veka i podvlače porodični karakter tih migracija, kao jedno od glavnih obeležja tadašnjih migracionih tokova. Tome je doprinosila i migraciona politika SAD-a kojom je podsticano spajanje porodica. U Sjedinjenim Državama, dakle, nema feminizacije, pa je termin rodna tranzicija adekvatniji, a više odgovara i u mnogim drugim slučajevima.

Što se tiče Irske i Španije, gde takođe nema feminizacije migracija, one su za razliku od SAD-a, tradicionalno emigracijske zemlje, koje su tek poslednjih godina 20. veka naglo postale zemlje imigracije. Teško je porediti malobrojne imigrante iz 1990-ih godina sa onima deset godina kasnije, kojih je deset puta više i koji su drugog su porekla. Na primer, 1994. u Irskoj takoreći nije bilo Poljaka, a deset godina kasnije oni su najbrojnija grupacija imigranata u tada procvalej irskoj ekonomiji.

Grafikon 5.
Procentno učešće žena u ukupnom imigrantskom stanovništvu. Neke zemlje članice OECD-a, 1994. i 2004. godine

Izvor: Na osnovu podataka iz rada Laure Osó Casas i Jean-Paul Garsona (2005).

Zanimljivo je da su u Španiji migracioni tokovi bili više feminizirani 1990-ih godina nego s početka 21. veka, što se razlikuje u odnosu na većinu zemalja uključujući i ostale nove imigracione zemlje Južne Evrope.⁸ Nivo obrazovanja Španjolke raste, one se sve više i više uključuju na tržište rada

⁸ Španija je tek 1990-ih godina postala imigraciona zemlja, i to postepeno.

utičući tako na tražnju za radnom snagom, pogotovo u uslužnim delatnostima i za rad u kući, na koju su odgovorile strankinje. Tih godina, kućne pomoćnice čine većinu u kvotnom sistemu zemlje. Međutim, od 2000. godine jača građevinski sektor, što dovodi do maskulinizacije migracija. Tako, Španija u roku od par godina postaje jedna od prvih imigracionih zemalja Evrope. U 2005. godini, od 45 miliona stanovnika stranci čine 10% (Arango, 2009). Muškarci u građevinskom sektoru predstavljaju većinu u kvotnom sistemu, dok žene i dalje čine oko polovinu migranata.

Trend feminizacije postoji i u Italiji i u Portugaliji. Italija je već 1970-ih godina imala pozitivan migracioni saldo, a muškarci su sve do početka 1990-ih bili u većini. Udeo žena nije prelazio 30% sve do velike regularizacije boravka stranaca iz 2002. godine, kada su one dostigle blizu 46%. Ta promena predstavlja rezultat prisustva grupa stranaca u kojima je uravnotežen broj muškaraca i žena, ili su žene, čak, u većini (Filipinci, Istočni Evropljani) i migracione politike Italije koja usmerava strance prema ponudi radnih mesta. U 2002. godini, polovina od ukupno 635.911 "regularizovanih" migranata bila je zaposlena u uslužnim delatnostima vezanim za ličnu negu (Finotelli, 2008: 57). Portugalija, za razliku od Italije, tek odskora važi za imigracionu zemlju. Ne radi se o masovnim nego po obimu neznatnim tokovima, kojima se s vremena na vreme odgovara na ponude na trzistu rada. Tako je, na primer, građevinski sektor procvao u vreme priprema za Svetsku izložbu "Expo '98", koja je održana u Lisabonu, što je privuklo stranu mušku radnu snagu. Od 2000. godine došlo je do krize, dok su žene nastavile da dolaze kao kućne pomoćnice, mada, za razliku od Španije i Italije, u relativno malom broju.

Pouke iz istorije i pojedinih zemalja imigracije

Kao sto s pravom podvlači demograf Hania Zlotnik, trend feminizacije migracija u vreme kada se o njemu govori kao o 'novosti' i koji, istina, u nekim tokovima obeležava poslednje decenije 20. veka i početak 21. veka, je beznačajan u odnosu na feminizaciju koja je odavno u toku i koja je prethodila tom periodu (Zlotnik, 1995).

Ernest Ravenstein, engleski demograf i statističar, se najčešće pominje kao prvi koji je, ne samo pokušao da formalizuje migraciona kretanja svojim *Zakonima o migraciji* (1885, 1889) nego je i u jednom od tih zakona, na osnovu svojih posmatranja migracionih kretanja u Engleskoj u doba industrijske revolucije, postavio tezu da su žene, na kraćim rastojanjima, mobilnije od muškaraca. Ravensteinova su se opažanja pokazala tačnim u migracijama selo-grad u raznim delovima sveta, pa i na prostorima bivše

Jugoslavije (Breznik et al., 1971) kao i, na primer, u unutrašnjim migracijama u Francuskoj (Rosental, 1999; Sztockman, 1983). Pierre Bourdieu (1962) je u jednom od svojih ranih tekstova pisao o celibatu u Bearnu. U žiži njegovog interesovanja je istina celibat muškaraca, međutim tako indirektno saznajemo i o odlasku mladih žena iz seoskih sredina te francuske pokrajine u grad, gde one nalaze mogućnosti za zapošljavanje. Mladi muškarci nemaju takve mogućnosti, ostaju u selima i neoženjeni.

Neki istraživači danas dovode u pitanje Ravensteinove zakone i pogotovo njegovu tvrdnju o brojčanoj prednosti žena u internim migracijama. Tako J. Trent Alexander i Annemarie Steidl (2010), standardizuju podatke po godinama i nalaze da u 19. veku u unutrašnjim migracijama u SAD-u, Engleskoj i Norveškoj – dominiraju muškarci. Međutim, varijacije su neznatne, i jedni i drugi podaci potvrđuju da žene predstavljaju približno polovinu migranata.

Tabela 3.

Stranci po polu u Francuskoj, prema popisima stanovništva, 1861-1936.

Pol	1861	1881	1891	1906	1911	1921	1931	1936
Muškarci	291552	556652	598698	554064	624393	879914	1655962	1273351
Žene	214829	444438	531513	492841	535442	652110	1058735	924885
Udeo žena (%)	42,4	44,4	47,0	47,1	46,2	42,6	39,0	42,1

Izvor: Za popise do 1911. godine: Statistiques générales de France (SGF); za ostale popise: Mars 1999, recensement de la population. Tableaux thématiques. Exploitation complémentaire. Population immigrée, population étrangère. France métropolitaine. INSEE, Paris, décembre 2001.

Permanentna prisutnost žena u evropskim migracijama vidi se na primeru Francuske, već od prve polovine 19. veka jedne od glavnih imigracionih zemalja, za razliku od ostalog dela Evrope, koji je sve do kraja Drugog svetskog rata bio pretežno emigraciono područje. U Francuskoj je, otkad postoje statistički podaci o broju stranaca, broj žena retko kada bio ispod 40%, a u proseku one su činile oko 45% imigranata (tabele 3. i 4). Tako ih je 1861. godine bilo 42,4%, 1881. njihov udeo je iznosio 44,4%, a 1906. dostigao je 47,1%. Do 1931. godine njihov udeo je pao na 39%, da bi pre i posle Drugog svetskog rata ponovo presao 40%.

Prema popisu stanovništva iz 1999. godine u Francuskoj je bio gotovo jednak broj imigranata i imigrantkinja (samo je neznatno više muškaraca imigranata od žena). Međutim, pada u oči velika diskrepanca prema zemlji ili regiji porekla, s tim što su u svakoj regiji žene iz razvijenijih zemalja brojnije od muškaraca (tabela 5). Tako su u Francuskoj imigrantkinje iz Evrope, Amerike i Australije brojnije od svojih muških sunarodnika. Obrnut je slučaj sa migrantima iz Afrike, i donekle iz Azije, odakle su muškarci

brojčano dominantniji. Međutim, unutar svake regije porekla takođe postoje velike razlike po zemljama prema procentnom učešću žena i muškaraca.

Tabela 4.

Imigranti i stranci po polu u Francuskoj, prema popisima stanovništva, 1946-1999.

Pol	Status	1946	1954	1962	1968	1975	1982	1990	1999
Muškarci	Imigranti	1083000	1292000	1606300	1841280	2186830	2178816	2168271	2166318
	Stranci	1001467	1083000	1315060	1618340	2060840	2119568	1982352	1729807
Žene	Imigrantkinje	902871	1001000	1254980	1439780	1700630	1858220	1997681	2139776
	Strankinje	742152	682000	835580	1045720	1381575	1594632	1614250	1528732
Udeo žena (%)	Imigrantkinje	45,5	43,7	43,9	43,9	43,7	46,0	48,0	49,7
	Strankinje	42,6	38,6	38,9	39,3	40,1	42,9	44,9	46,9

Izvor: Mars 1999, recensement de la population. Tableaux thématiques. Exploitation complémentaire. Population immigrée, population étrangère. France métropolitaine (Paris: INSEE, décembre 2001).
Napomena: Prema definiciji francuskog Visokog saveta za integraciju, *stranac* je osoba nastanjena u Francuskoj, koja nije francuski državljanin, već je državljanin neke druge zemlje ili apatrid. Francuski državljani koji imaju još jedno ili više državljanstava, smatraju se Francuzima, a ne strancima. *Imigrant* je osoba nastanjena u Francuskoj, koja je rođena u inostranstvu i koja u momentu rođenja nije imala francusko državljanstvo. Osobe koje borave u Francuskoj, a rođene su u inostranstvu i od rođenja poseduju francusko državljanstvo, ne spadaju u imigrante. Populacije stranaca i imigranata mogu, a ne moraju da se podudaraju. Imigrant koji je postao Francuz putem naturalizacije (prijema u državljanstvo), dakle nije više stranac, ali i dalje pripada populaciji imigranata. Neki stranci, pak, ne moraju biti i imigranti. To su, na primer, maloletna deca stranaca rođena u Francuskoj koja još uvek ne poseduju francusko državljanstvo.

Među migrantima iz Evrope (blizu polovine ukupne imigrantske populacije u Francuskoj) žene su u većini ukoliko potiču iz zemalja Evropske unije, uključujući i one iz nekih bivših gastarbajterskih zemalja, kao što su Španija, Grčka, Italija i Portugalija. To je takođe slučaj kod novijih migracija iz istočnoevropskih zemalja, kod kojih su Ruskinje, Poljakinje i Ukrajinke čak dvostruko brojnije od muškaraca. Među migrantima poreklom iz bivše Jugoslavije žene i muškarci su gotovo podjednako zastupljeni. Muškarci donekle prevladavaju među Hrvatima i Makedoncima, ali su žene znatno brojnije među Slovencima, a ima ih nešto više od muškaraca i među migrantima iz Bosne i Hercegovine.

Migranti iz Afrike, koja je za Francusku tradicionalni izvor migracija, pogotovo iz bivših kolonija i protektorata, su većinom muškarci, ali žene čine ipak oko 40%, posebno u najbrojnim zajednicama – među Alžircima, Marokancima, Tunižanima, Senegalcima. Žene sa Komora, iz Centralne Afrike, sa Madagaskara i Mauricijusa su, naprotiv, u većini u odnosu na svoje sunarodnike. U manjini su žene iz muslimanskih zemalja.

Što se Azije tiče, i tu su migranti iz muslimanskih zemalja u većini u odnosu na migrantkinje, dok su među Kinezima i imigrantima iz jugoistočne Azije žene u većini.

Tabela 5.
Imigranti po polu i zemlji rođenja. Francuska, mart 1999.

Zemlja rođenja	Svega	Muškarci	Žene	Udeo žena (%)
<i>Ukupno</i>	<i>4308527</i>	<i>2167936</i>	<i>2140591</i>	<i>49,7</i>
<i>Evropa</i>	<i>1934758</i>	<i>902619</i>	<i>1032139</i>	<i>53,3</i>
Nemačka	125227	48127	77100	61,6
Ujedinjeno Kraljevstvo	74683	35264	39419	52,8
Španija	316544	143275	173269	54,7
Italija	380798	186863	193935	50,9
Portugalija	570243	292867	277376	48,6
Poljska	98566	34342	64224	65,2
Rumunija	23301	11208	12093	51,9
Rusija	15601	5231	10370	66,5
Ukrajina	5743	1969	3774	65,7
Jugoslavija (SFR)	54394	27529	26865	49,4
Jugoslavija (SR)	2099	1098	1001	47,7
Bosna i Hercegovina	6099	3034	3065	50,3
Hrvatska	7636	4048	3588	47,0
Makedonija	2468	1273	1195	48,4
<i>Afrika</i>	<i>1692110</i>	<i>929173</i>	<i>762937</i>	<i>45,1</i>
Alžir	575740	323092	252648	43,9
Obala Slonovače	29879	14215	15664	52,4
Madagaskar	28272	11495	16777	59,3
Mali	35978	23161	12817	35,6
Maroko	521059	283940	237119	45,5
Mauricijus	27806	11421	16385	58,9
Senegal	53859	31321	22538	41,8
Tunis	201700	116232	85468	42,4
<i>Azija</i>	<i>550166</i>	<i>278538</i>	<i>271628</i>	<i>49,4</i>
Kambodža	50526	25629	24897	49,3
Kina	30418	14161	16257	53,4
Japan	13183	4807	8376	63,5
Laos	36708	18572	18136	49,4
Liban	28169	16413	11756	41,7
Pakistan	11369	7127	4242	37,3
Filipini	5823	1678	4145	71,2
Šri Lanka	24113	13071	11042	45,8
Turska	175987	93383	82604	46,9
Vijetnam	72318	34275	38043	52,6
<i>Amerika</i>	<i>127344</i>	<i>55745</i>	<i>71599</i>	<i>56,2</i>
Brazil	14913	6050	8863	59,4
Kanada	12056	5577	6479	53,7
SAD	29381	12946	16435	55,9
Haiti	19159	8550	10609	55,4
<i>Okeanija</i>	<i>4149</i>	<i>1861</i>	<i>2288</i>	<i>55,1</i>
Australija	2868	1260	1608	56,1

Izvor : INSEE, Recensement de la population 1999, exploitation principale.

Napomena: Razliku do ukupno predstavljaju imigranti iz ostalih zemalje ili nepoznato.

Podaci za druge zemlje takođe potvrđuju stalnu prisutnost žena u migracijama (tabela 6).

Tabela 6.
Stranci u Austriji po polu, 1961–2001.

Pol	1961	1971	1981	1991	2001
Broj stanovnika					
Svega	102159	211896	291448	517690	710926
Muškarci	55660	128312	161934	293161	374389
Žene	46499	83584	129514	224529	336537
Struktura u procentima					
Svega	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Muškarci	54,5	60,6	55,6	56,6	52,7
Žene	45,5	39,4	44,4	43,4	47,3

Izvor: Censuses 1961–2001, Statistics Austria.

Kao i u Francuskoj, i u drugim zemljama imigracije veoma varira polna struktura migranata prema nacionalnoj grupi ili zemlji porekla. U Španiji su, na primer, među imigrantima iz Pakistana žene predstavljale svega 12,6%, dok su među imigrantima iz Latinske Amerike uglavnom bile u većini – iz Ekvadora 51%, iz Perua 52%, iz Kolumbije i Bolivije po 56% (tabela 7).

Tabela 7.
Legalni imigranti po polu i zemlji porekla. Španija, 1.1.2007.

Zemlja porekla	Svega	Muškarci	Žene	Udeo žena (%)
Ukupno	4519554	2395685	2123869	47,0
Rumunija	527019	277958	249061	47,3
Bugarska	122057	66282	55775	45,7
Ukrajina	70383	34541	35842	50,9
Maroko	582923	375289	207634	35,6
Senegal	36955	30426	6529	17,7
Bolivija	200496	87492	113004	56,4
Kolombija	261542	113930	147612	56,4
Ekvador	427099	208009	219090	51,3
Peru	103650	50139	53511	51,6
Kina	106652	59211	47441	44,5
Pakistan	42105	36807	5298	12,6

Izvor: Instituto Nacional de Estadística (prema: Arango i Finotelli, 2009).
Napomena: Razliku do ukupno predstavljaju imigranti iz ostalih zemalja ili nepoznato.

U Italiji udeo žena među migrantima varira od niskih 13,7% među Senegalcima, 21,7% među Egipćanima i samo 28,8% među Tunižanima do visokih 83,2% među Ukrajinacima, 71,6% među Poljacima, 68,0% kod Moldavaca i 63,8% kod Peruanaca. Dakle u nekim grupama brojniji su muškarci, dok se žene priključuju kasnije. U drugim slučajevima je obrnuto, žene su *primo migranti*. One su pokretači migracija kod Ukrajinaca, kod kojih je 80% radnih dozvola izdato ženama, zatim kod Filipinaca, gde udeo radnih dozvola za žene iznosi 77%, kao i kod Ekvadoraca, sa 73% radnih dozvola ženama (Bonifazi, 2009).

Feminizacija migracija, pored ostalog, često podrazumeva i kvalitativnu promenu: žene navodno migriraju ne samo više, već i drugačije nego što su to činile ranije. Do koje je mere tačna pretpostavka odnosno tvrdnja da žene danas migriraju više kao nezavisne i da bi našle posao, dok su ranije odlazile u okviru porodice ili sledile glavu porodice, tj. da su danas one same glava porodice i *primo-migranti*? Da li je taj novi kvalitet doprineo fokusiranju na žene i *gender* u migracijama? I tu moramo da se dvoumimo. Naime, bilo koji primer da uzmemo kao novi kvalitet, naći ćemo mu "predhodnika" od pre 20-30 godina. Mlade Španjolke su 1960-ih godina putovale u grupama ili same u Francusku da bi tamo radile kao kućne pomoćnice (Arondo, 1975). Bile su gotovo nevidljive u okviru radnih migracija, koje su važile kao "muske", a rad u kući kao i rad kućnih pomoćnica nije spadao u mentalnu sliku legitimno plaćenog rada. Još jedan primer iz 1960-ih godina su Jugoslovenke, i u nešto manjoj meri Turkinje i Grkinje, koje su bile regrutovane od strane nemačkih fabrika (Morokvasic, 1987a). Većinom su bile neudate, međutim, prema nekim istraživanjima (Borris, 1973) jedan manji broj žena (oko 10-15%) su bile udate i odlazile su u inostranstvo da bi izdržavale porodicu koja je ostala kod kuće.

Žene su i ranije išle da rade, a ne samo da borave u inostranstvu kao članovi porodice. U kontekstu u kome je preovladavala stav po kojoj je muškarac hranilac porodice, žene-radnice su ili bile nezapažene ili je raznim mehanizmima njihova aktivnost ostala ili postala nevidljiva. Linda Guerry (2008) je na osnovu arhivske građe o Italijankama u Marseju i okolini između dva svetska rata pokazala kako, prilikom registracije migranata, ženama koje su udate uopšte nije upisivano zaposlenje. Žene često imaju zaposlenja koja po mnogo čemu liče na rad u kući (Moser i Young, 1982) i tretirana su kao njegov produžetak, na primer, šivenje u konfekciji, čuvanje dece, čišćenje. Moje istraživanje na uzorku od 1020 dosijea stranih radnika regularizovanih u konfekciji, inače tipično ženskoj ekonomskoj delatnosti, pokazalo je da su žene činile samo jednu petinu migranata obuhvaćenih masovnom regularizacijom koja je sprovedena u Francuskoj tokom 1982/1983. godine (Morokvasic, 1987b). Njome su, kao i prilikom nekoliko

prvih regularizacija u Italiji, uglavnom bili obuhvaćeni muškarci. S obzirom da velika većina žena nije zadovoljavala kriterijume regularizacije (zaposlenje od najmanje godinu dana i pismeni ugovor) one su bile primorane da traže regularizaciju kao članovi porodice, a ne kao radnice.

Česta tvrdnja da danas žene više idu za poslom, a da to ranije nije bio slučaj, takođe se ne može verifikovati podacima, naprotiv. Ako uporedimo stope aktivnosti strankinja i domaćih žena u nekoliko zapadnoevropskih zemalja, tada vidimo da su u 1960. i 1970. godini strankinje svuda, osim u Francuskoj, bile daleko aktivnije od domaćih žena (*Labour Supply and Migration in Europe*, 1979, prema: Morokvasic, 1993). U Nemačkoj, tada vodećoj gastarbajterskoj zemlji, strankinje su 1970. godine imale gotovo dva puta veću stopu aktivnosti nego Nemice (71,6% prema 37,3%). Ti podaci reflektuju tadašnji priliv mladih radnica u zapadnoevropsku laku industriju.

Tabela 8.

Stope aktivnosti strankinja i ženskog domicilnog stanovništva starog 15 ili više god. (u %). Izabrane evopske zemlje, 1960. i 1970.

Zemlja boravka	Strankinje		Domicilno žensko stanovništvo	
	1960	1970	1960	1970
Austrija	33,4	58,9	45,5	38,7
Belgija	26,4	30,9	25,5	28,0
Francuska	27,9	31,1	36,6	39,0
Holandija	25,5	33,9	22,9	25,7
Luksemburg	35,3	33,1	26,0	23,1
Nemačka, SR	50,6	71,6	41,0	37,3
Švedska	48,9	49,2	32,3	36,9
Švajcarska	70,0	64,3	31,4	37,8
Ujedinjeno Kraljevstvo	43,2	47,2	37,2	42,3

Izvor: UNECE (1979). Economic Survey of Europe, 1977: Labour Supply and Migration in Europe.

Stope aktivnosti strankinja bile su, prema mnogim autorima, čak i više. Naime, mnoge žene su radile neprijavljene, pogotovo ako su zaposlene u kućnoj radinosti, konfekciji, uslužnim delatnostima (Bhachu, 1991). Osim toga, strankinje koje imaju decu su imale višu stopu aktivnosti od domaćih žena sa decom (Anthias, 1992; Esser, 1982). Istovremeno, stope nezaposlenosti su, često, i po dva puta više od stopa nezaposlenosti domaćih žena.

Kakva je situacija tri decenije kasnije? Stope nezaposlenosti su i dalje mnogo više kod stranaca nego kod domicilnog stanovništva. Što se tiče stopa

zaposlenosti, ili je došlo je do preokreta (tamo gde su strankinje bile aktivnije, kao u Nemačkoj, sada su to domaće žene), ili su stope aktivnosti te dve grupe žena dostigle približno jednake vrednosti. U novim imigracionim zemljama (Italija, Španija, Grčka, Portugalija) strankinje imaju višu stopu aktivnosti nego domaće žene, što reflektuje rani stadijum imigracionih tokova (većina migranata je još uvek radno sposobnog uzrasta), dok migracione politike (kvotni sistem, regularizacija) daju prednost zapošljavanju žena, pogotovo u uslužnim delatnostima.

Tabela 9.

Stopa aktivnosti i stopa nezaposlenosti stranaca i domicilnog stanovništva, po polu (u procentima). Izabrane zemlje članice OECD-a, 2000-2001. god.

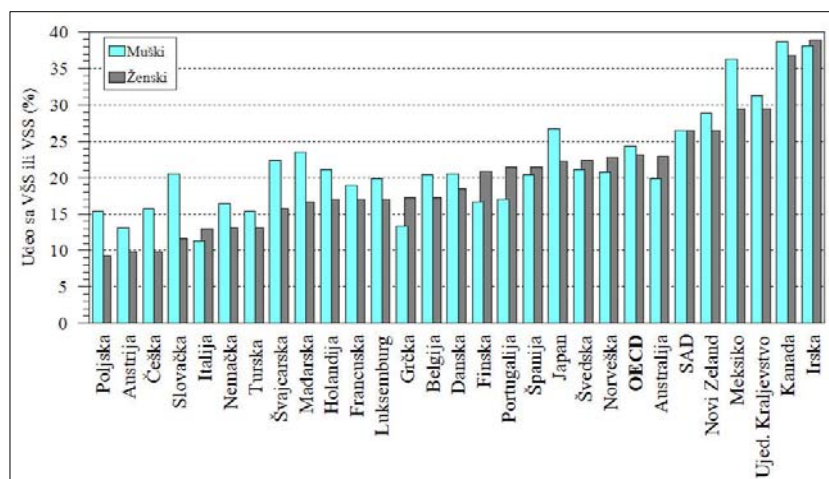
Zemlja	Stopa aktivnosti				Stopa nezaposlenosti			
	muškarci		žene		muškarci		žene	
	domaći	stranci	domaći	stranci	domaći	stranci	domaći	stranci
Austrija	78,9	85,1	62,4	63,3	3,9	8,4	3,9	8,6
Belgija	73,3	72,4	57,0	41,0	4,6	14,2	7,0	16,5
Češka	78,7	87,8	63,3	56,3	7,1	7,6	10,1	12,5
Danska	84,1	71,2	76,2	53,0	3,6	12,2	4,9	7,2
Finska	79,4	83,1	74,6	60,2	10,0	24,2	11,2	29,9
Francuska	75,1	76,6	63,3	48,6	7,1	17,1	10,7	23,9
Grčka	76,2	89,2	49,0	56,0	7,2	7,6	16,2	17,6
Holandija	84,9	69,5	67,2	49,0	1,9	4,7	2,9	7,0
Irska	79,2	77,0	55,9	56,2	4,1	5,1	3,8	6,2
Italija	73,6	87,7	46,6	50,7	8,0	7,4	13,9	21,3
Luksemburg	74,0	79,7	47,7	57,7	1,2	2,5	1,7	3,8
Mađarska	67,6	77,8	52,2	51,8	6,4	...	4,9	5,5
Nemačka	78,9	77,6	64,7	50,7	7,2	13,4	7,8	11,7
Norveška	84,6	82,1	76,8	67,2	3,7	5,3	3,4	4,5
Portugalija	79,0	81,5	64,0	65,3	3,1	8,4	5,1	9,6
Slovačka	76,9	79,4	63,2	51,8	19,8	26,2	18,6	17,0
Španija	77,3	85,4	50,9	59,1	9,3	12,9	19,8	17,2
Švajcarska	89,2	89,5	73,3	68,6	0,3	4,3	2,6	6,4
Švedska	78,0	63,1	74,2	60,3	5,5	16,1	4,6	13,0
Ujed. Kraljevstvo	83,1	75,6	68,4	55,8	5,5	9,8	4,4	7,9

Izvor: OECD (2004).

Ono što, ipak, i dalje treba imati na umu je konstanta velikih međugrupnih razlika zavisno od zemlje porekla. Na primer, mali udeo radnih dozvola koji je u Italiji izdat ženama prilikom velike regularizacije iz 2002. godine ukazuje na tradicionalan model porodice kod Albanaca, Egipćana, Tunizana i Marokanaca, a objašnjava time što te žene manje samostalno migriraju

(Bonifazi et al., 2009). Međutim, to još uvek ne govori ništa o njihovom uključivanju u tržište rada van regularnog sektora.

Grafikon 6.
Udeo imigranata sa višim ili visokim obrazovanjem, po polu.
Izabrane zemlje članice OECD-a, oko 2000. godine.

Izvor: Dumont, Martin i Spielvogel (2007).

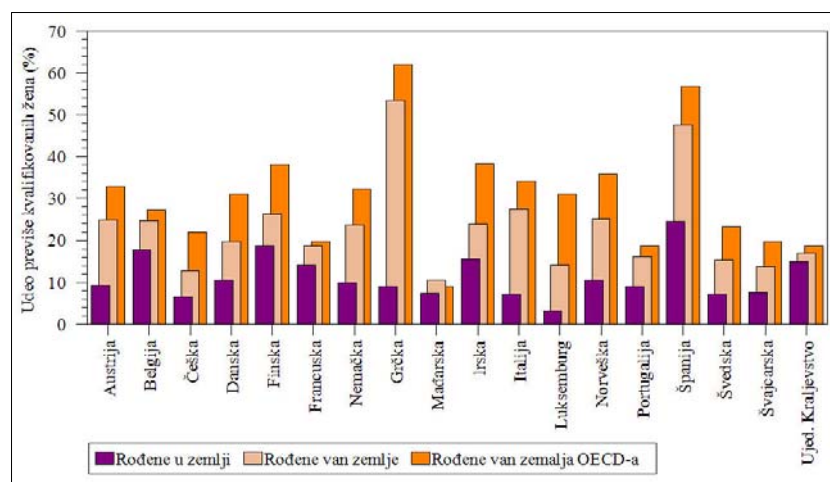
U poslednje tri decenije došlo je do velike promene u nivou obrazovanja stranaca. Danas ima tri puta više visoko obrazovanih nego pre trideset godina. Dok je u celini posmatrano, u zemljama OECD-a prosečni udeo visoko obrazovanih migranata nešto viši kod muškaraca nego žena, u Italiji, Grčkoj, Finskoj, Portugaliji, Španiji, Švedskoj, Norveškoj i Irskoj, žene migrantkinje su, naprotiv, obrazovanije (grafikon 6). Međutim, to ne znači da one uspevaju da nađu posao koji odgovara njihovom obrazovnom nivou (grafikon 7).

Mogućnost da se žena nađe na poslu za koji je previše kvalifikovana (*overqualified*) je veća u novim zemljama imigracija. U tabeli 10 dajemo podatke za dve *stare* i dve *nove* imigracione zemlje. Izgleda da će princip rodne *ne-diskriminacije* biti pre primenjen u starim zemljama imigracije gde postoje institucionalni mehanizmi zaštite i primene jednakosti. U zemljama koje su tek odskora postale imigracione, strankinje, pogotovo one iz nerazvijenih zemalja (zemlje van OECD-a) su diskriminisane. U Grčkoj i Španiji, zemljama u kojima je 17% odnosno 21% migrantkinja sa visokim obrazovanjem (grafikon 6), više od polovine rođenih u inostranstvu rade

posao koji je ispod njihovog nivoa kvalifikacija, pogotovo ako su poreklom iz tzv. treće zemlje (koja nije članica OECD-a). To je slučaj i tamo gde većina domaćih žena uspeva da se zaposli na radnim mestima koja odgovaraju njihovom obrazovanju i kvalifikaciji: u Grčkoj, na primer, dok svega 9% Grkinja radi posao ispod svog nivoa kvalifikacije, to pogađa više od polovine strankinja i blizu dve trećine žena koje su poreklom iz trećih zemalja.

Grafikon 7

Žene stare 15-64 god. koje su previše kvalifikovane za poslove na kojima rade, prema zemlji rođenja. Izabrane zemlje članice OECD-a, 2003-2004.

Izvor: Dumont i Liebig (2005).

Naše uporedno istraživanje sprovedeno u 11 zemalja Evropske unije, uključujući Grčku i Španiju, ukazuje da migrantkinje najčešće imaju šansu da nađu posao kao kućne pomoćnice, u *industriji zabave* ili u prostituciji (Morokvasic et al., 2009).

Tabela 10.

Žene stare 15-64 god. koje imaju veću kvalifikaciju od zahtevane za poslove na kojima rade, prema zemlji rođenja (u %). Četiri zemlje članice OECD-a, 2003-2004.

Zemlja rada	Rodene u zemlji	Rodene u inostranstvu	Rodene van zemalja OECD-a
Ujed. Kraljevstvo	14,9	17,0	18,7
Francuska	14,2	18,8	19,8
Grčka	9,0	53,4	62,0
Španija	24,4	47,6	56,7

Izvor: Na osnovu podatka Dumonta i Liebiga (2005), str. 7.

Zaključak

Feminizacija (tj. u prvom redu, brojčano povećanje žena u odnosu na muškarce migrante), koja se danas smatra jednom od glavnih odlika globalnih migracionih kretanja, krije velike varijacije uslovljene nivoom razvijenosti zemlje imigracije, stepenom *zrelosti* migracija i poreklom migranata. U nekim migracionim grupama muškarci su migrirali kao prethodnici, a zatim postepenom feminizacijom najčešće dolazi do uravnoteženog odnosa migranata i migrantkinja. Tamo gde su žene, naprotiv, krenule prve, vremenom može doći do obrnutog procesa – *maskulinizacije*. S toga, neki autori s pravom predlažu da se upotrebljava izraz rodna tranzicija (Gabaccia i Zanoni, 2010). Feminizacija, uzeta kao opšti trend, koji istina karakteriše neke novije migracije, još uvek malo govori o rodno-specifičnim aspektima tih migracija – šta je dovelo do migracija, šta pokreće žene, a šta muškarce, gde rade prve, a gde drugi.

Statistički podaci, dakle, samo donekle legitimiraju veliko interesovanje i brojnu produkciju na temu žene/rod i migracije. Međutim, vidljivost žena u migraciji nije u korelaciji sa njihovim statističkim prisustvom: žene su već odavno prisutne u velikom broju u migracionim tokovima. One su negde već dugo u većini, kao u SAD-u, ali je interesovanje za njih, kao i rodna perspektiva, svuda skorijeg datuma. Razloge za povećanu vidljivosti i interesovanje za žene u migracijama i, odnedavno, za rodne aspekte migracija treba tražiti drugde: u obnovi teorijskih pristupa kako u migracionim, tako i u rodnim studijama, kao i nekim aspektima konteksta u kome je do te obnove postepeno došlo, i koji su direktno ili indirektno uticali na povećanu vidljivost i interesovanje, najpre za žene u migracijama, a zatim i za rodnu perspektivu migracija.

Dakle, ono što danas opažamo je odraz ne samo promena u strukturi i profilu migranata koji se razlikuju od regiona do regiona, i variraju zavisno od porekla migranata, nego i jednog dugog procesa vizibilizacije, kako u akademskim radovima i migracionoj politici, tako u onima o ženama, i ženama migrantkinjama posebno. Ono što danas lako zapažamo je često i ranije postojalo, ali je bilo u senci kategorija kojima su se definisale migracije (u Evropi dugo isključivo kao "radne") ili, čak, dugo vremena nije bilo dostupno u statističkim podacima. Na primer, u podacima ONI-a (Office National de l'immigration), koji su se odnosili na "radne migracije", žene i muškarci nisu uvek bili odvojeni. Podela po polu je postojala za rubrike koje su se odnosile na porodične migracije, a tu su žene i deca bili u jednoj kategoriji.

Retrospektivno gledano, može se reći da je postepeno došlo do dekonstrukcije, kako u studijama o migracijama u kojim je muškarac migrant važio za univerzalnu paradigmatiku koju obuhvata sve migrante, tako i u ženskim studijama gde je univerzalna kategorija "žena", kojoj je glavni neprijatelj prvenstveno patrijarhat, polako kontekstualizovana putem etniciteta, rase i klase (Anthias i Yuval-Davis, 1983; Morokvasic, 1987a). Ne radi se o simultanom procesu. Dekonstrukcija je najpre počela u migracijskim studijama, pre nego što je po tom pitanju u ženskim studijama bilo pokrenuto nešto od bitnijeg značaja i to tokom 1980-ih, a pogotovo 1990-ih godina zahvaljujući, pre svega pokretu "Crnih feminiskinja" (*Black feminists*) (hooks, 1981). Od jedne marginalne teme 'žene migrantkinje', koja je dugo evocirala više socijalni rad nego društvene nauke, postepeno je stvoreno jedno akademski priznato istraživačko polje koje povezuje migracije i rod. Osim toga, u obnovi teorijskih pristupa migracijama prelazi se sa individue migranta kao kategorije analize (*homo economicus*), na mreže i domaćinstva u kojima više dolazi do izražaja uloga žena (Boyd, 1989). Na kraju da pomenemo tzv. *situirano znanje* kao i razvoj biografskog narativnog metoda koji doprinosi rasvetljavanju migracionog životnog iskustva nedostupnog u anketama na velikim uzorcima i putem upitnika sa odgovorima zatvorenog tipa.

Tom razvoju je pogodovalo i niz drugih faktora konteksta, izvan naučnoistraživačkog polja, od kojih ću na kraju spomenuti samo neke. Padom Berlinskog zida, otvaranjem i pomeranjem granica, proširenjem Evropske unije, došlo je do velikih promena u migracionim kretanjima i do pojave vidljivih cirkularnih migracija u kojima žene učestvuju više nego muškarci (Morokvašić-Müller, 2002). Veliki deo tih migracija nije registrovan uobičajenim statističkim podacima, jer se radi o kratkoročnim ili privremenim kretanjima, koje najčešće po definiciji nisu obuhvaćene kategorijom migranta. Međutim, kada su te migracije statistički obuhvaćene, udeo žena je preko 50%. Tako su, na primer, prema rezultatima popisa stanovništva Poljske iz 2002. godine, među privremenim migrantima iz zemlje žene predstavljale ukupno 53,8%: u Nemačkoj 52,7%, u SAD 52,4%, u Italiji čak 70,6%, u Belgiji 58,9%, Francuskoj 56,9% (Praszalowicz, 2008).

U vezi sa strahom od "najeзде" posle 1989. godine, koji se istina pokazao neosnovanim, migracije su stavljene u prvi plan na dnevni red evropskih politika integracije kao *security issue*. Paralelno s tim, a delom i zahvaljujući tome, dolazi do demarginalizacije migracijskih studija u raznim disciplinama društvenih nauka koje se njima bave. Više se ne radi o marginalizovanom području na šta su ranije skretali pažnju, svaki u svojoj disciplini, specijalisti migracija kao što su to bili Georges Tapinos (1975), u ekonomiji, Abdelmalek Sayad (1984), u sociologiji i Gerard Noiriel (2007), u istoriji.

Najzad, feminističko preispitajvnje o mestu žena u društvu od 1960/1970-ih godina pa naovamo (bez obzira što je sve do skora zaobilazilo strankinje), imalo je velikog uticaja na senzibilitet za određene teme u migracijama, kao i za otvaranje ženskih studija problematici žena 'sa strane'. Osim toga, na političkom planu, na Svetskoj konferenciji žena u Pekingu 1995. godine, prihvaćen je *gender mainstreaming* kao princip po kome rodna perspektiva treba da prožme pristup svakom društvenom aspektu. To je veoma doprinelo popularizovanju problematika koje su do tada bile marginalizovane kao nevažne ili kao 'samo ženske'.

Literatura

- ALEXANDER, J. T., A. STEIDL (2010). "Gender and the 'Laws of Migration': A reconsideration of nineteenth-century patterns". *Population Association of America (PAA) 2010 Annual Meeting, Dallas, Texas, April 15-17, 2010*.
- ANTHIAS, F. (1992). *Ethnicity, Class, Gender and Migration. Greek Cypriots in Britain* (Aldershot: Avebury).
- ANTHIAS, F., N. YUVAL-DAVIS (1983). "Contextualizing feminism – gender, ethnic and class divisions", *Feminist Review*, 15, November 1983, 62-75.
- ARAB, C. (2009). *Les Aït Ayad – La circulation migratoire des Marocains entre la France, l'Espagne et l'Italie* (Rennes: Presses Universitaires de Rennes).
- ARONDO, M. (1975). *Moi la bonne* (Paris: Stock).
- ARANGO, J., C. FINOTELLI (2009). "Past and future challenges of a Southern European migration regime: the Spanish case". *IDEA Working Papers*, 8, May 2009, IDEA, Citizens and Governance in a Knowledge-Based Society. http://www.idea6fp.uw.edu.pl/pliki/WP8_Spain.pdf
- BAUMAN, Zygmunt (1998). *Globalization. The Human Consequences* (New York: Columbia University Press).
- BHACHU, P. (1991). "Culture, Ethnicity and Class Among Pundjabi Sikh Women in 1990s Britain". *New Community*, 17, 3, 401-12.
- BEQUE, M. (2007). "Qui sont les nouveaux bénéficiaires d'un titre de séjour en France?" *Etudes et Résultats* 612 (décembre).
- BONIFAZI, C. et al. (2009). "Italy: The Italian transition from an emigration to immigration country". *IDEA Working Papers*, 5, March 2009, IDEA, Citizens and Governance in a Knowledge-Based Society. http://www.idea6fp.uw.edu.pl/pliki/WP5_Italy.pdf

- BORRIS, M. (1973). *Ausländische Arbeiter in einer Grosstadt. Eine empirische Untersuchung am Beispiel am Frankfurt*, 2 Auflage, Frankfurt/Main.
- BOURDIEU, P. (1962). "Célibat et condition paysanne". *Etudes Rurales*, 5-6, 32-136.
- BOYD, M. (1989). "Family and Personal Networks in International Migration: Recent Developments and New Agendas". *International Migration Review* (Silver Jubilee Issue), 23, 3 (Fall), 638-671.
- BREZNIK, D. et al. (1971). *Migracije stanovništva Jugoslavije* (Beograd: Institut društvenih nauka, Centar za demografska istraživanja).
- CASTLES, S., M. J. MILLER (1993): *The Age of Migration* (Basingstoke: Macmillan).
- CATARINO, C., M., MOROKVASIC (2005). "Femmes, genre, migration et mobilités". *Revue Européenne des Migrations Internationales*, 21,1, 7-27.
- DARLEY, M. (2007). "La prostitution en clubs dans les régions frontalières de la République tchèque". *Revue française de sociologie*, 48, 2, 273-306.
- DIETZ, B. (2003). *Ost-West-Arbeitsmigrationen nach Deutschland: Ausmaß und Struktur seit der politischen Wende in Osteuropa*. In K. Roth (Hg.), *Vom Wandergesellen zum, Green Card'-Spezialisten* (Waxmann: Münster), 315-329.
- DUMONT, J.-C., T. LIEBIG (2005). "Labour market integration of immigrant women. Overview and Recent Trends". *Migrant Women and the Labour Market: Diversity and Challenges. OECD and European Commission Seminar, Brussels, 26-27 September 2005*.
- DUMONT, J.-C., J. P. MARTIN, G. SPIELVOGEL (2007). *Women on the move: the neglected gender dimension of the brain drain*. IZA DP No. 2920. Forschungsinstitut zur Zukunft der Arbeit / Institute for the Study of Labor.
- ESSER, E. (1982). *Ausländerinnen in der Bundesrepublik Deutschland: Eine soziologische Analyse des Eingliederungsverhaltens ausländischer Frauen* (Frankfurt/Main: RG Fisher).
- FINOTELLI, C. (2008). "Migration policy between restrictive purposes and structural demand: the case of the domestic sector in Germany and in Italy". In S. Metz-Göckel, M. Morokvasic, A.S. Münst (eds.), *Migration and mobility in an enlarged Europe. A gender perspective* (Opladen/Farmingon Hills: Barbara Budrich Publishers), 52-78.
- GABACCIA, D., E. ZANONI (2010). *Transitions in Gender Ratios among International Migrants, 1820-1930* /unpublished paper/. (Minneapolis: University of Minnesota).

- GUERRY, L. (2008). *(S') exclure et (s') intégrer. Le genre de l'immigration et de la naturalisation. L'exemple de Marseille (1918-1940) /Thèse de doctorat/*. Université d'Avignon.
- HOCHSCHILD, A. R. (2000). "Global Care Chains and Emotional Surplus Value". In W. Hutton, A. Giddens (eds.), *On the Edge: Living with Global Capitalism* (London: Jonathan Cape), 130-146.
- HOOKS, B. (1982). *Ain't I a Woman. Black women and feminism* (London: Pluto Press).
- HOUSTON, M., G.R. KRAMER, J. MACKIN BARRETT (1984). "Female Predominance of Immigration to the United States Since 1930: A First Look". *International Migration Review*, 18, 4, 908-963.
- INSEE (2001). *Mars 1999, recensement de la population. Tableaux thématiques. Exploitation complémentaire. Population immigrée, population étrangère. France métropolitaine* (Paris: INSEE).
- LE ESPIRITU, Y. (2005). "Gender, Migration, and Work: Filipina Health Care Professionals to the United States". *Revue Européenne des Migrations Internationales*, 21, 1, 55-75.
- LEVY, F., M. LIEBER (2009). "La sexualité comme ressource migratoire: le cas des Chinoises du Nord-Est à Paris". *Revue française de sociologie*, 50, 4, 719-746.
- MARTIN, S. (2007). "Women, Migration and Development". *Transatlantic Perspectives on Migration, Policy Brief #1*. Institute for the Study of International Migration, Walsh School of Foreign Service, Georgetown University.
- MORICE, A., S. POTOT (dir.) (2010). *De l'ouvrier immigré au travailleur sans papiers. Les étrangers dans la modernisation du salariat* (Paris: Karthala).
- MORRISON, A.R., M. SCHIFF, M. SJÖBLÖM, (dir.) (2008). *The international migration of women*. (Basingstoke/Houndmills/New York: The World Bank/Palgrave Macmillan).
- MOROKVASIC, M. (1984). "Birds of passage are also women...". *International Migration Review*, 18, 4, 886-907.
- MOROKVASIC, M. (1987a). *Emigration und danach. Jugoslawische Frauen in Westeuropa* (Frankfurt am Main: Stroemfeld/Roter Stern Verlag).
- MOROKVASIC, M. (1987b). "Immigrants in Parisian Garment Industry". *Work, Employment and Society*, 1, 4, 441-462

- MOROKVASIC, M. (1988). "Garment Production in a Metropole of Fashion: Small Enterprise, Immigrants and Immigrant Entrepreneurs". *Economic and Industrial Democracy*, 9, 1, 83–97.
- MOROKVASIC, M. (1993). "In and Out of the Labour Market: Immigrant and Minority Women in Europe". *New Community*, 19, 3, 457–483.
- MOROKVASIC, M. (2008). "Femmes et genre dans l'étude des migrations : un regard rétrospectif". In J. Falquet, A. Rabaud, J. Freedman, F. Scrinzi (dir.), *Femmes, genre, migrations et mondialisation: un état des problématiques /Collection des cahiers du CEDREF/* (Paris: Publications Diderot), 33-56.
- MOROKVASIC-MULLER, M. (1999). "La mobilité transnationale comme ressource : le cas des migrants de l'Europe de l'Est". *Cultures & Conflits*, 10, 33-34, 105-122
- MOROKVASIC-MÜLLER, M. (2002). "Post-communist Migrations and Gender in Europe". *Journal of Gender Studies*, 5, 15–45.
- MOROKVASIC, M. et al. (2009). "Prostitution and Entertainment: Policies and Migrant Women's Experiences". In M. Kontos (ed.), *Integration of Female Immigrants in Labour Market and Society. A Comparative Analysis. Summary, Results and Recommendations. EU-Project: Integration of Female Immigrants in Labour Market and Society. Policy Assessment and Policy Recommendations (FeMiPol)*. September 2009. (Frankfurt am Main: Institute of Social Research at the Goethe university), 52-58.
http://www.femipol.uni-frankfurt.de/docs/femipol_finalreport.pdf
- MOSER, C., K. YOUNG (1982). "Women and the Working Poor". *Institute of Development Studies Bulletin*, 12, 3, 54-62.
- NOIRIEL, G. (2007). *Immigration, antisémitisme et racisme en France* (Paris:Fayard).
- OECD (2004). *Trends in International Migration: Sopemi 2003*. (Paris: OECD Publishing).
- OSO CASAS, L., J.-P. GARSON (2005). "The Feminisation of International Migration". *Migrant Women and the Labour Market: Diversity and Challenges. OECD and European Commission Seminar, Brussels, 26-27 September 2005*
- PERCOT, M. (2005). "Les infirmières indiennes émigrées dans les pays du Golfe : de l'opportunité à la stratégie". *Revue européenne des migrations internationales*, 21, 1, 29-54.
- PIORE, M.J. (1979). *Birds of Passage: Migrant Labour and Industrial Societies*. (Cambridge: Cambridge University Press)

- PRASZALOWICZ, D. (2008). "Women at the cross-road: Poland and its emigration and immigration". In S. Metz-Göckel, M. Morokvasic, A. S. Müntz (eds.), *Migration and mobility in an enlarged Europe. A gender perspective* (Opladen/Farmington Hills: Barbara Budrich Publishers), 249-280.
- TABET, P. (2004). *La grande arnaque. Sexualité des femmes et échanges economico-sexuels* (Paris: L'Harmattan).
- TAPINOS, G. (1975). *L'immigration étrangère en France, 1946-1973 /Travaux et documents de l'INED, Cahier n° 71/* (Paris: Presses Universitaires de France)
- ROSENTAL, P.A. (1999). *Les sentiers invisibles. Espace, familles et migrations dans la France du 19e siècle*, (Paris: Editions de l'EHESS).
- SAYAD, A. (1984). "Tendances et courants des publications en sciences sociales sur l'immigration en France depuis 1960". *Current Sociology/Sociologie Contemporaine*, 32, 3, 219-304.
- SCHMOLL, C. (2005). "Pratiques spatiales transnationales et stratégies de mobilité des commerçantes tunisiennes". *Femmes, genre, migration et mobilités. Revue Européenne des Migrations Internationales*, 21, 1, 131-154
- SHINOZAKI, K. (2003). "Geschlechterverhältnisse in der transnationalen Elternschaft: Das Beispiel philippinischer HausarbeiterInnen in Deutschland". *Beiträge zur feministischen Theorie und Praxis*, 62, 67-85.
- SZTOCKMAN, N. (1983). "Les femmes dans la migration régionale en France". *Studi Emigrazione*, 20, 70, 205-213.
- UNECE (1979). *Economic Survey of Europe, 1977: Labour Supply and Migration in Europe – Demographic Dimensions, 1950-75 and Prospects. Part 2* (New York: United Nation Economic Commission for Europe).
- UNITED NATIONS (2006). *2004 World Survey on the Role of Women in Development. Women and International Migration A/59/287/Add.1 ST/ESA/294* (New York: United Nations).
- ZAIDMAN, C. (2003). "Introduction". In M. Hersent, C. Zaidman (dir.), *Genre, travail et migrations en Europe, Cahiers du CEDREF, Série Colloques et travaux*, 10-22.
- ZLOTNIK, H. (1995). "The South-to-North Migration of Women". *International Migration Review*, 29, 1, 229-254.
- ZLOTNIK, H. (2003). "The Global Dimensions of Female Migration". *Migration Information Source*, March 2003.
<http://www.migrationinformation.org/Feature/display.cfm?ID=109>

Mirjana Morokvašić

Feminization of Migrations?

S u m m a r y

Women have always taken part in migrations, but their presence varied depending on their origins, on the labour market situation both in the areas of origin and in the target areas, as well as the migration policies in the immigration areas. Their presence was not always visible and did not attract as much scholarly and political attention as today. What happened, how can one explain such an interest lately, whereas only few years ago the subject was marginal, in the shadow of the "mainstream – malestream", i.e. migration as a phenomenon which focuses on geographic mobility of men, while women are not considered as equal protagonists, they either follow or remain at home. Could the so called "feminization" of migration explain the great and sudden interest for women and gender in migrations? This text critically examines the notion of "feminization" considered today as one of the main dimensions of global migration flows. Drawing on trends both globally and in specific countries, it shows that "feminization" is neither a new nor a sudden trend and entails variations depending on the origins, level of development and maturity of migration flows. In some groups men were primo-migrants and with a gradual feminization the flows reach a balanced sex ratio. There where women migrated first, or became numerically predominant, one observes the opposite trend: a "masculinization". Some authors rightly refer to "gender transition", the term which covers both trends. It is argued in the conclusion that the visibility and growing interest for women in migration and, more recently, for a gender perspective in migration, is not only due to the changing migration patterns and profile of migrants but also to the renewal of theoretical perspectives in migration and gender studies in a context that largely facilitated that renewal. The focus of our attention today on specific aspects of migration is triggered not only by genuine changes in migration trends, but it is also a result of a long process of *visibilisation* in the academic production on migration, women and gender. These trends may have existed earlier in the migration history but had remained in the shadow of categories defining, recording and analyzing migration.

Key words: *women, migration, gender, feminization, gender transition*